

УДК 1(477)(091)

Марина Ткачук

АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ В УКРАЇНІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу сучасного стану, актуальних проблем і перспектив дослідження однієї з найважливіших галузей історико-філософського українознавства — історії академічної філософії XIX — початку XX ст.

З-поміж різноманітних форм і способів буття філософії в культурі особливе значення має так звана академічна філософія, тобто професійне філософування, що розвивається у стінах світських і духовних навчальних закладів. В європейській традиції академічна філософія є надзвичайно важливим феноменом, адже саме в її надрах зароджуються філософські науки, розгортаються філософські системи, складаються філософські школи.

В Україні становлення академічної філософії відбувається значно пізніше, ніж в інших європейських країнах, а її потужний розвиток починається тільки на початку XIX століття. Оглядаючи її здобутки за якихось сто років, залишається лише дивуватись тій ретельності й наполегливості, з якою опановувалась нею всесвітня філософська спадщина, швидкості й упевненості, з якою набирала в ній сили самобутня філософська думка, тій сміливості, з якою поширювались горизонти оригінальної філософської творчості. Характерною рисою, притаманною всім без винятку мислителям вітчизняної академічної школи, було їх відчуття власної включеності в загальноєвропейський філософський процес. Вони ніколи не були його байдужими спостерігачами, тим більше не страждали комплексом периферійності чи другорядності. Їхні убоління були тими ж самими, що й убоління сучасних їм європейських мислителів. В умовах кризи європейської культури, кризи модерної філософії, українські академісти відстоювали самоцінність і значущість філософського знання, так само шукаючи виходу з кризи на шляхах неklasичного мислення. Екзистенційно-персоналістична спрямованість їхніх пошуків не тільки відповідала запитам сучасної їм доби, але й багато в чому сягала світових філософських орієнтирів XX століття.

Темпи і результати розвитку академічної філософії в Україні в XIX — на початку XX ст.

особливо вражають з огляду на умови, в яких він відбувався — адже останні, в межах колишньої Російської імперії, ніколи не були сприятливими для її розвою і функціонування. З боку уряду вона завжди перебувала “під підозрою” — згадаймо відомий вислів одного з ініціаторів десятирічного вигнання філософії з університетів і звільнення її викладачів у 1850 році, тодішнього міністра освіти кн. П. Ширінського-Шихматова: “Користь від філософії не доведена, а шкода від неї можлива”. Пригадаймо не менш горезвісних діячів російської “просвіти” Д. Руніча й П. Магницького, чийми зусиллями були розгромлені свого часу Санкт-Петербурзький і Казанський університети. Магницький ще у 1823 році наполягав на необхідності вирвати зло із самим коренем — вилучити філософію з викладання раз і назавжди. Тоді до нього прислухалися лише частково — вигнали з університетських кафедр неблагонадійних професорів та заборонили їхні праці. “Просвічені” урядовці не вимагали від філософії ніякого розвитку, впевнені в тому, що її підвалини мають складати апостольські послання. Християнське благочестя й усвідомлення необхідності одкровенних істин — єдине, чого потребували від філософських наук.

Не сприяли розвою філософії й настрої просвіченої інтелігенції, що звикла зводити на місце думки буденну прагму. Замість чистого мислення й “отці”, й “діти” шукали у філософії “життєвого”, прагматичного світогляду, замість того, щоб дбати про її “вільне буття”, чекали від неї розв’язання особистих і суспільних проблем, вдоволення сьогоденного інтересу, рішення так званих злиденних питань.

За цих умов зростання професійного філософування здійснювалося зусиллями талановитих одинаків, котрі, попри всі життєві негаразди, попри нерозуміння, а інколи й цькування з боку сучасників, не зраджували обраному шляхові — служінню істині — й за будь-яких умов

відстоювали самоцінність філософії та необхідність філософського професіоналізму у боротьбі з філософським дилетантизмом і невіглаством. Саме такими визнаними фахівцями і непересічними особистостями і створювалась історія академічної філософії в Україні в XIX — на початку XX століття: П. Юркевич, О. Новицький, П. Авсенев, С. Гогоцький, М. Грот, О. Козлов, О. Гіляров, Г. Челпанов, П. Ліницький, Г. Малеванський, П. Кудрявцев, В. Зеньковський, Є. Спекторський — з ними і багатьма іншими пов'язані не лише розбудова професійного філософування в Україні, вагомий внесок в розвиток спеціальних галузей філософського знання, а й ствердження значущості філософії як найважливішої сфери духовної культури, в якій знаходить свій вираз усвідомлення граничних підстав людського буття, усього спектру духовних проблем людини, нації, людства. Їхніми зусиллями філософія поставала не тільки необхідним компонентом освіти, а й органічною складовою культурного процесу, а найважливіші події фахового життя — видання в Києві першої вітчизняної філософської енциклопедії та філософського словника (С. Гогоцький), першого філософського часопису (О. Козлов), релігійно-філософської газети (С. Булгаков), створення філософських товариств і гуртків, філософські диспути і публічні лекції, величезна перекладацька діяльність — значною мірою сприяли розвитку філософської культури України на зламі двох останніх століть.

Цілком логічно, що історія академічної філософії в Україні XIX — початку XX століття повинна б давно вже стати предметом пильної уваги дослідників, а її найважливіші здобутки мали бути не тільки ретельно вивченими, а й увібраними в тканину сучасної духовної культури, та, на жаль, історія судила зовсім інше. На наш погляд, саме ця галузь історико-філософського українознавства щонайбільше постраждала від ідеологічного пресу і заборон за радянської доби. Марксистсько-ленінська філософська історіографія свідомо поширювала міфи про еклектизм і компліативність академічної філософії, про її схоластичність, відірваність од життя, реакційність, ненауковість, заангажованість, релігійний фанатизм і, навіть, хворобливість. Ці міфи є, до речі, досить давніми, адже сягають своїми витокami полум'яних до несамовитості памфлетів колишніх “корифеїв” і “класиків” російської філософії — Д. Писарева, М. Чернишевського, М. Антоновича та інших, які проголосили сучасну їм українську академічну філософію “не від світу цього” і “цілковитою аномалією думки”. Мішенню для їхньої “наукової критики”, що виглядає інколи просто як злива лайки і бруду,

були свого часу і П. Юркевич, і О. Новицький, і С. Гогоцький. Розгорнувши хрестовий похід волюнтаричного матеріалізму, вони на довгі роки визначили ставлення до її речників як до реакціонерів-мракобісів, що не заслуговують на серйозну увагу ні фахівців, ані широкої публіки.

Для останньої спадщина мислителів української академічної школи практично загинула — адже їхні твори не перевидувалися (ще й досі перевидані праці єдиного з-поміж них — П. Юркевича). Фахові ж видання згадували про неї тільки в крайньому, так би мовити, випадку, але завжди з викривальним пафосом і негативними характеристиками. А щоб якось прикрити “дірки”, що надто вже різали око на штучно створеній історико-філософській мапі України, спритні дослідники відшукали “справжніх” носіїв філософського прогресу в стінах академічних закладів — професорів математики, фізики, хімії, фізіології тощо, чия природнича налаштованість, після підбору необхідних цитат, була видана за “матеріалістичний світогляд”, що, буцімто, невпинно стверджувався в наших університетах і, навіть, у духовних навчальних закладах.

Годі й говорити, що перед сучасною історико-філософською наукою академічна філософія в Україні XIX — початку XX століття постала як величезна “біла пляма”. Тому цілком природно, що в останнє десятиліття досить значна кількість дослідників історії української філософії зосередила свої зусилля саме на вивченні спадщини представників академічної школи філософування. Досить потужним стимулом такої роботи стало перевидання праць Д. Чижевського, Г. Шпета, Г. Флоровського, В. Зеньковського, П. Мілюкова, І. Мірчука та інших з історії української і російської філософії та культури. Вільні від хибного заідеологізованого погляду на історико-філософський процес, їхні твори вперше відкрили не тільки широкому загалові, а й багатьом фахівцям імена тих, хто справді створював історію вітчизняної філософської культури, дали бодай попереднє уявлення про їхню філософську зорієнтованість, здобутки тощо.

Підводячи певні підсумки дослідницької роботи над історією академічної філософії XIX — початку XX ст., що велась в Україні впродовж останніх десяти років, можна з певністю стверджувати, що і в цій галузі історико-філософського українознавства справа зрушила, нарешті, з мертвої точки: захищена ціла низка дисертацій, предметом яких постали окремі аспекти розвитку академічної філософії в Україні¹ та філософська спадщина таких її речників як О. Гіляров², С. Гогоцький³, П. Юркевич⁴, П. Ліницький⁵, М. Грот⁶. Творчості О. Гілярова і П. Ліницького присвячені окремі монографії⁷. На

сторінках часописів і наукових збірок з'явилась низка статей, присвячених як деяким аспектам розвитку академічної філософії в Україні⁸, так і творчості окремих її представників⁹. Належне місце посіла, нарешті, академічна традиція філософування і в новітніх підручниках з історії української філософії¹⁰.

Особливо відзначимо неабиякий інтерес дослідників до спадщини Памфіла Юркевича. Його пробудженню вельми сприяло перевидання друкованих праць мислителя в російському оригіналі (М., 1990) та українському перекладі (К., 1993), а також три міжнародні наукові конференції “Читання, присвячені пам'яті Памфіла Юркевича”, що впродовж 1994—1996 рр. проходили в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”. Дві збірки наукових статей (загальним обсягом близько тридцяти друкованих аркушів), виданих зусиллями кафедри філософії НаУКМА за матеріалами читань¹¹, стали досить вагомим внеском не лише у вивчення спадщини П. Д. Юркевича, а й виявили серйозний інтерес дослідників до історії академічної філософії в Україні XIX — початку XX ст. взагалі.

Втім, хоча спільними зусиллями низки дослідників ця історія починає викреслюватися і, місцями, досить чітко, задовольнятися досягнутим ще надто рано. Доводиться констатувати не тільки відсутність цілісних систематичних досліджень предмету як у монографічній, так і навчально-методичній літературі, а й помітний брак конкретних студій, присвячених окремим персоналіям. У вивченні спадщини деяких згаданих тут мислителів зроблено лише перші кроки, а творчість цілого ряду цікавих і впливових свого часу представників академічної школи ще й досі не була об'єктом наукових досліджень навіть на рівні статей. Не відтворені, на жаль, у цілісному вигляді філософські процеси в основних осередках розвитку академічної філософії в Україні XIX — початку XX ст. (Київській духовній академії, університетах Харкова, Києва, Одеси, Львова). Фактично не проаналізовано внесок мислителів академічної школи в становлення і розвиток історії філософії, філософії права, психології, логіки, педагогіки, естетики (увага дослідників не обминула досі лише етичні вчення деяких з представників академічної філософії¹²). Хоч як прикро, але й донині в Україні перевидано праці тільки Памфіла Юркевича — твори інших мислителів академічної школи не перевидувались із дожовтневих часів, більшість із них вже давно стала бібліографічною рідкістю.

Особливе занепокоєння викликає той факт, що в процесі подолання давніх хвороб в істори-

ко-філософському українознавстві починають виявлятися симптоми нових недуг.

Найбільшу тривогу викликає те, що окремі висновки, характеристики й оцінки, представлені в літературі останніх років ґрунтуються, як і раніше, не на першоджерелах. Для досить значного кола дослідників чи не єдиними джерелами вивчення академічної філософії в Україні слугують “Нарис розвитку російської філософії” Г. Шпета, “Нариси з історії філософії на Україні” Д. Чижевського і “Шляхи російського богослов'я” Г. Флоровського. Жодною мірою не беручи під сумнів значущість цих праць, зазначимо, що вони далеко не вичерпують усіх питань, пов'язаних з історією академічної філософії, тим більше, що їхні автори і не мали на меті спеціального її дослідження, що й вони не вільні від певних фактичних помилок та однобічності, і не можуть розглядатись як істина в останній інстанції. Не зрозуміло, чому й досі, коли йдеться про погляди П. Авсенева, О. Новицького, С. Гогоцького, Й. Міхневича читача відсилають до праць Г. Шпета і Д. Чижевського, мовляв, там з ними можна ознайомитись “детальніше”. Чи не краще звернутись, нарешті, до творів самих академістів? Щодо Й. Міхневича і П. Авсенева, до речі, одного з найцікавіших вітчизняних мислителів першої половини XIX ст., то сучасні уявлення про їхню творчість ще й досі не сягнули далі відомостей, вміщених у названих працях. Практично невивченою залишається духовно-академічна філософія кінця XIX — початку XX ст. — чи не тому, що Шпет, Чижевський і Флоровський до неї, як відомо, “не дійшли”?

Викликає ніяковість і та довільність, з якою певний мислитель зараховується до академічної філософської традиції. Так, у хрестоматії “Історія філософії України” (К., 1993) академічна філософія представлена чотирма (!) мислителями, серед яких два — В. Лесевич і М. Драгоманов — попри всю свою значущість та оригінальність, не можуть бути віднесені до традиції професійного філософування, що розвивалась у стінах вищих навчальних закладів. У тому самому виданні один з найвизначніших представників київської академічної філософії початку XX ст. В. Зеньковський потрапляє між В. Винниченком і Д. Донцовим у розділ “Українська філософська та суспільно-політична думка XX ст.”.

На таку саму довільність і методологічну невитриманість страждають, на наш погляд, і зовсім “свіжі” характеристики академічних філософів: С. Гогоцький — “український і російський філософ, представник української академічної філософії”¹³, О. Новицький — “український філософ, перший професор філософії Київського університету”¹⁴, П. Ліницький —

“український філософ, видатний представник української академічної філософії”¹⁵, О. Козлов — “російський та український філософ, історик філософії”¹⁶ В. Зеньковський — “український і російський філософ-неокантіанець, історик філософії”¹⁷ і так далі. Де той критерій, за яким один визначається тільки “українським”, а інший “українським і російським” мислителем, один — “академічним філософом”, а інший — “професором філософії” чи її “істориком”?

Не кажу вже про тиражування фактичних помилок і неточностей, кількість яких продовжує зростати. Не може Г. Челпанов бути засновником першої в Російській імперії психологічної лабораторії (1897) в Київському університеті, позаяк ним є В. Бехтерев, котрий заснував її в 1885 р. у Казанському університеті. Не писав О. Козлов двох різних праць “Философия действительности” і “Изложение системы Дюринга” — це є одна й та сама праця: “Философия действительности: изложение системы Дюринга”. Перелік, на жаль, можна продовжувати.

Недостатня обізнаність у фактах доволі часто стає причиною цілковито апіорних висновків. Бажання зняти несправедливі ярлики з певних мислителів є цілком зрозумілим. Але чи варто натомість створювати “іконописні” лики там, де це абсолютно недоречно, коли йдеться, наприклад, про особу С. Гогоцького? Адже існують спогади Д. Багалія, В. Щербини, В. Авсеєнка, які виразно свідчать про зневажливе ставлення до нього з боку університетських студентів і колег, позаяк професор користувався славою “донощика”, писав доноси навіть на власну дружину, відому дружніми стосунками з українофілами. Про які “близькі, відверті контакти зі студентами”, про яке спілкування “за домашнім чайним столом” може йтися у даному випадку?

Або візьмемо інший приклад сучасного історико-філософського “апіорізму” — твердження про безпосередній спадкоємний зв’язок

між київською академічною філософією XIX — початку XX ст. і спадщиною професорів Києво-Могилянської академії. Питання про джерела академічного філософування є, на наш погляд, значно складнішим, ніж уявляють собі новітні прихильники однолінійної моделі історико-філософського процесу, котрі вбачають ці джерела в українському “народному світогляді” чи в працях “чернігівського літературно-філософського кола”, адже в українській академічній філософії органічно поєдналась християнсько-православна культурна традиція з глибоким переосмисленням і переживанням світового досвіду філософування. Ідеї Платона і Канта, Гегеля і Шеллінга, Лотце і Шопенгауера є для неї не менш живильними ферментами, ніж ідеї Лазаря Барановича чи Іоанікія Галятовського. В цьому зайвий раз переконують рукописи П. Д. Юркевича, що дають неоціненну змогу зазирнути у творчу лабораторію видатного речника української академічної філософії, глибше зрозуміти безпосередні джерела його ідей, простежити їх у самому становленні.

Ми далекі від того, аби зобразити фактологічні огріхи основною проблемою сучасних історико-філософських студій з академічної філософії, втім елементарна повага до факту, ретельне вивчення першоджерел, їх пошук, залучення до дослідження архівних документів, рукописних фондів, історико-культурних пам’яток доби, спогадів її сучасників, усього, що може пролити світло на те, що є невідомим чи незрозумілим, повинні стати, нарешті, нормою для дослідників. В умовах, коли історики філософії залишаються єдиними трансляторами філософських ідей мислителів академічної школи, тільки їхнє справді професійне ставлення до справи може стати запорукою реального зростання і поглиблення історико-філософських знань, єдиною перешкодою на шляху до ствердження нових міфів на місці міфів давніх.

Примітки

¹ Див.: Куценко Н. О. Ідеї етики категоричного імперативу в академічній філософії України (перша половина — середина XIX ст.): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук.— К., 1993. Сарапін О. В. Антропологічні ідеї в релігійно-філософській спадщині Київської духовної академії (перша половина — середина XIX століття): Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1995. Плужнік В. О. “Київська школа філософії”: гносеологічні пошуки кінця XIX — початку XX ст.: Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1998. Кондратьєва І. В. Релігійно-моральні пошуки мислителів Київської духовної академії (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1998.

² Див.: Ткачук М. Л. А. Н. Гиляров как историк философии: Автореферат дис. ...канд. филос. наук.— К., 1990.

³ Див.: Фицик І. Д. С. С. Гогоцький як історик філософії: Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1996.

⁴ Див.: Арістова А. В. Проблеми філософії релігії у творчості П. Юркевича: Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1994. Єлістратов С. Г. “Філософія серця” П. Юркевича: Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1996. Думцев В. П. Ідея філософії П. Юркевича: Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1998 та інші.

⁵ Див.: Мозгова Н. Г. Гносеологічна проблематика у творчості П. І. Ліницького: Автореферат дис. ...канд. філос. наук.— К., 1997.

- ⁶ Див.: *Головченко О. В.* Філософські погляди М. Я. Грота: Автореферат дис. ... канд. філос. наук.— К., 1997.
- ⁷ Див.: *Ткачук М.* Філософія світла і радості: Олексій Гіляров.— К., 1997. *Мозгова Н.* Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина.— К., 1997.
- ⁸ Див.: *Кузнецов И.* Славная Киевская школа // Новый круг.— 1992.— № 2.— С. 25—34. *Кирик Д.* Київська філософська школа в 1-й пол. XIX ст. // Хроніка 2000.— 1997.— № 17—18.— С. 127—140. *Тихолаз А. Г.* Духовно-академічна освіта та становлення філософії в Київській духовній академії // Київські обрії: історико-філософські нариси.— К., 1997.— С. 91—110 та ін.
- ⁹ Див.: *Тихолаз А. Г., Запорожець М. О.* Історичні уроки одної суперечки (П. Юркевич проти М. Чернишевського) // Філософ. та соціолог. думка.— 1992.— № 7.— С. 124—147. *Плужник В. О.* Ідеї персоналізму в Київській школі філософії. *О. Козлов* // Там же.— 1995.— № 1—2.— С. 138—157. *Ткачук М. Л.* Гегелівські впливи у творчості О. Новицького і С. Гогоцького // Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст.— К., 1995.— С. 284—292. *Ткачук М. Л.* Орест Новицький як філософ та історик філософії // Наукові записки НаУКМА.— Т. 1. К., 1996.— С. 85—92. *Ткачук М., Краснобока Н.* Рукописна спадщина Памфіла Юркевича // Там же.— 1996.— № 3—4.— С. 29—37. *Ткачук М.* Київський період творчості В. В. Зеньковського // Магістеріум (Історико-філософські студії).— Вип. 1.— К., 1998.— С. 28—37 та ін.
- ¹⁰ Див.: Історія філософії в Україні.— К., 1994. *Федів Ю. О.* Історія української філософії.— К., 1994. *Горський В. С.* Історія української філософії.— К., 1996.
- ¹¹ Див.: Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст.— К., 1995.— 308 с. Київські обрії: історико-філософські нариси.— К., 1997.— 348 с.
- ¹² Див. напр.: *Лук М. І.* Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX — початку XX ст.— К., 1993.
- ¹³ Див.: *Огородник І. В., Русин М. Ю.* Українська філософія в іменах.— К., 1997.— С. 50.
- ¹⁴ Там же.— С. 199.
- ¹⁵ Там же.— С. 174.
- ¹⁶ Там же.— С. 131.
- ¹⁷ Там же.— С. 92.

Maryna Tkachuk

ACADEMIC PHILOSOPHY IN UKRAINE XIX — BEGINNING OF XX CENTURY: URGENT PROBLEMS OF RESEARCH

This article is devoted to the analysis of a modern conditions and urgent problems of research of a history of academic philosophy of Ukraine of 19 — beginning 20 centuries, by one of major branches of a history of the Ukrainian philosophy.